

ARKEOLOGI I NORR 4/5

1991/92

NORRLAND

ARKEOLOGISKA INSTITUTIONEN

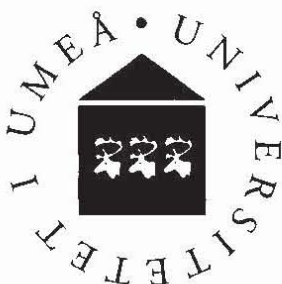
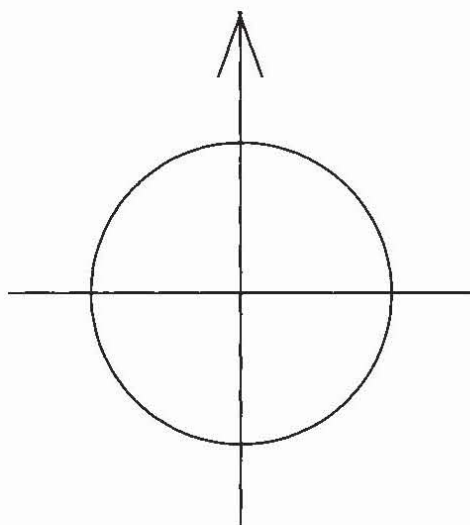
UMEÅ UNIVERSITET

ARKEOLOGI I NORR

4/5

1991/92

UMEÅ UNIVERSITET
Institutionen för arkeologi
UMEÅ UNIVERSITY
Department of Archaeology

Utgivare: Institutionen för arkeologi, Umeå universitet

Redaktör: Evert Baudou

Distribution: Institutionen för arkeologi,
Umeå universitet, S-901 87 Umeå, Sverige

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forsknings-
rådet, Stockholm

Figuren på omslaget från *Norrland. Småskrifter utgifna af Norrländska
Studenternas Folkbildningsförening*, N:o 8 (1908).

ISSN 0284-558X

Printed in Sweden by

Centraltryckeriet, Umeå 1993

Innehållsförteckning

<i>Evert Baudou</i> Förord	5
<i>Evert Baudou</i> Norrlands forntid i historieskrivning och hembygdsrörelse	9
<i>David Loeffler</i> Nora socken och E4:an. Ett arkeologiskt perspektiv	39
<i>Inge Lindström och Lena Olofsson</i> Maritima fornlämningar i den bottniska skärgården	55
<i>Sven-Donald Hedman</i> Undersökningar av vikingatida i medeltida bosättningar i Lappland	75
<i>Lillian Rathje</i> Ortnamn och arkeologi. En jämförande materialanalys i nio ångermanländska kustsocknar	93
<i>Anders Huggert</i> En spets och ett sänke av ben från Kattisträsk i Norsjö	147
<i>Anders Huggert</i> Fynden från stridsyxekulturens boplats vid Kallbäcken i Västerbotten	155
<i>Sven-Donald Hedman</i> Två asbestkeramikfynd vid Kakel, Hornavan	159

Inge Lindström och Lena Olofsson

Maritima fornlämningar i den bottniska skärgården

Lindström, I. och Olofsson, L. 1993. Maritima fornlämningar i den bottniska skärgården. (Old maritime remains in the Bothnian archipelago.) *Arkeologi i norr* 4/5: 55–74.

Abstract

This paper discusses fishing sites in the parish of Nedertorneå, Norrbotten county, and seal hunting sites in Västerbotten county.

There are two types of fishing sites, those with the remains of hut floors and those with the remains of house foundations. An investigation on the island of Skomakaren, Nedertorneå parish in Norrbotten, suggests that the variation between fishing sites with hut floors and those with house foundations is a result of chronological differences and, perhaps, ethnic affiliation. The distribution of these different features seems to coincide with a cultural border represented by the Sangis locale in Norrbotten; east thereof are the fishing sites with hut floors, to the west fishing sites with house foundations. The fishing sites are commonly dated to c. 1500–1900 A.D.

The seal hunting sites often date from the Iron or Medieval Ages and are characterized by hut floors. Two of the largest sites in Västerbotten are the Grunskataräften site, located on the island of Stora Fjäderägg, Holmön parish. The special topographical location of these sites, the type of prey hunted and the historical sources all support the conclusion that these sites were used during the early spring while hunting the ringed seal in open water near land (*landvredet*). The main question is why these favourable hunting locations were abandoned and replaced by organized sealing voyages into the pack ice (*fälan*), a practice known from historical times. In other words, why was the hunting on ice from stationary bases replaced by mobile hunting techniques?

In 1992 a new site was discovered on the Bjuröklubb peninsula. Among the features discovered at this site is an unusual terrace like structure, perhaps a part of a harbour, stone ovens and features that are interpreted as boat house foundations. This may well be the port of trade that Olaus Magnus visited in 1519.

Inge Lindström och Lena Olofsson, Kulturlinformation Hugin & Munin, Inre Ringvägen 32, S-915 31 Robertsfors, Sweden.

Under flera säsonger har författarna arbetat som anställda vid Riksantikvarieämbetet med fornminnesinventering i skärgården, framför allt i Norrbotten men även i Västerbotten och Ångermanland. Inventeringen har gett ett rikt forskningsmaterial och en helhetssyn som tidigare saknats. I denna artikel, som är en förkortad bearbetning av en längre seminarieuppsats vid den arkeologiska institutionen vid Umeå universitet, behandlas olika typer av fiskelägen och tomtningar, deras dateringar och näringsekonomiska sammanhang.

Strömmingsfiskelägen

I tider då vind och muskler var de enda framdrivande krafterna, var det i regel omöjligt att färdas mellan hemmet och fångstplatsen varje gång som fångstredskapen skulle vittjas. Därför anlades fiskelägen så nära fiskegrunden som möjligt. Lämningar efter ett fiskeläge består vanligtvis av husgrunder, gistgårdsrösen efter nätens torkställningar, olika typer av sjömärken, labyrinter och båtlänningar. Utmärkande för ett fiskeläge är dess belägenhet vid en naturhamn. Den stora frågan är när dessa fiskelägen uppkommer. Vid den fornminnesinventering som bedrivits av Riksantikvarieämbetet har inga klart avgränsade medeltida fiskelägen konstaterats. Merparten av alla fiskelägen som registrerats härrör från 1700-talet och senare, och skall ses mot bakgrund av merkantil iver och en begynnande industrialism med behov av billig mat.

I de tidigaste skriftliga källorna som rör det botteniska fisket, nämligen Gustav Vasas fiskeregister upprättat under senare delen av 1500-talet, så framgår det var man *fiskade*, hur många bönder som deltog och hur många nät de använde. I Piteå socken år 1566 fiskade man vid 5 *grund* med 30 båtar och 84 skötar. De öar vid vilka fiskegrunden låg var Stor- och Lill-Rebben, Jävre Sandön, Stenskär, Kluntarna och Jävreholmen (Steckzén 1964). Fisket bedrevs alltså *vid* dessa öar och rimligt är därför att antaga att fiskelägen fanns upprättade på dessa öar. Öarna är nämligen belägna i den yttre skärgården, ett gott stycke från hembygden. Vid den fornminnesinventering som genomfördes 1987 påträffades också med största sannolikhet dessa 1500-talsfiskelägen. Bedömningen är ännu endast okulärt grundad – inget fiskeläge i Piteå socken har höjdavvägts. Det skattlagda 1500-talsfisket bör inte ha uppkommit över en natt och med ett sådant antagande blir nästa fråga om medeltida fiskelägen fanns och hur de i sådana fall såg ut.

När ett fiskeläge anlades skedde det inte slumpvis på "första bästa plats" utan lägesvalet var mycket viktigt. Utan en skyddande naturhamn, som erbjöd lä för båtarna och möjliggjorde att stranden kunde lämnas och angöras på ett säkert sätt, kunde inget fiskeläge existera. I de fall naturhamnar inte

Fig. 1. Typiska lägen för fiskelägen i Bottenvikens skärgård.

fanns anlades fiskelägena på öarnas läsidor, som i Bottenviken i regel är de västliga och nordliga sidorna, i lä för de besvärliga syd- och östvindarna (fig. 1). Ofta har sämre hamnlägen kompenseras med båtlänningar, dvs. "konstgjorda hamnar" bestående av stenröjda rännor, i vilka båtarna drogs upp. När man letar ett fiskeläge är det därför enklast att leta efter hamnläget.

Den förhållandevis snabba strandförskjutningen i det långgrunda bottniska landskapet har medfört att det är få fiskelägen som brukats kontinuerligt under flera århundraden. Lämningarna påträffas alltid strax ovan det uppgrundade hamnläget och i regel kan bara en begyggelsefas skönjas. Det verkar som om fiskeläget övergivits när hamnen grundats upp utan att bebyggelsen flyttats inom fiskeläget. I stället har ett nytt fiskeläge anlagts vid en ny hamn. Ett stort problem för dåtidens fiskare torde ha varit att ersätta en god hamn med en likvärdig utan att förlora avstånd till fiskegrunden. Möjligen kan fiskelägen i marginella lägen förklaras på detta sätt. Fiskeläget i sig uppvisar också en närmast regelmässig struktur med fiskestugor och bodar närmast hamnen/båtlänningarna. Ovan husgrunderna är lämningarna efter gistgården som oftast anlades i vegetationsfria klapperstensfält.

Ett medeltida fiskeläge

Av de i dag existerande fiskekapellen i Bottenviken tycks inget ha medeltida rötter, ett fåtal har uppförts på 1600-talet, flertalet betydligt senare. En plats som av flera forskare ansetts vara ett medeltida fiskeläge är Jungfruhamn i Lövångers socken, Västerbotten. Jungfruhamn har behandlats såväl historiskt som kulturgeografiskt och arkeologiskt.

Påståendet om Jungfruhamn som ett medeltida fiskeläge har grundats på följande faktorer:

1. Jungfrunamnet, vilket anses vara en rest av en namnbildning där grunden skulle vara ett fiskarkapell, tillägnat fiskares skyddshelgon Jungfru Marie (Westerdahl 1989).
2. Lämningarna efter något som tolkats som en kapellgrund (Broadbent 1989a).
3. Ett gott medeltida hamnläge.
4. Olaus Magnus ögonvittnesskildring av fisket vid Bjuröklubb (Olaus Magnus 1982).
5. Förhållandet att området är rikt på tomtrningar.

Den centrala anläggningen vid Jungfruhamn är den s. k. Jungfruhamnen, som i tidigare forskning tolkats som kapellplats (fig. 2). Jungfruhamnen består av en

stenmur, oregelbunden i formen, 20x14 m stor, med två meterbredda öppningar. Inuti finns ytterligare en närmast rund stenvall, 7,5x7 m stor, med en öppning mot norr. Den lokala traditionen berättar att lämningen är en grav som uppförts över en fransk prinsessa, som efter ett skeppsbrott spolats i land vid Jungfruhamn.

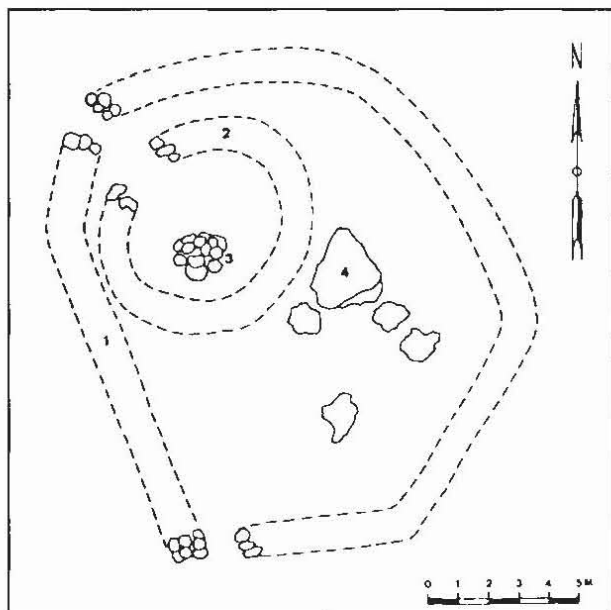

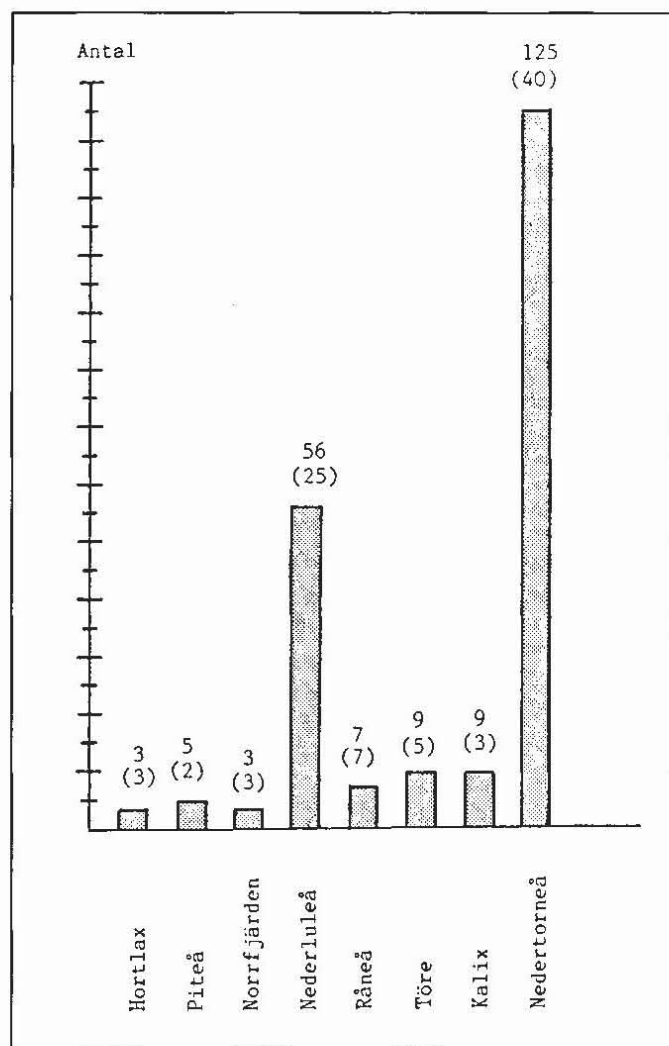
Fig. 2. Plan över Jungfruhamnen i Lövånger (raä 79). 1) yttre stenvall 2) inre stenvall 3) stensamling med sentida korsmärkt sten 4) stenblock. Efter Huggert 1978:91.

Den senaste i raden av forskare som arbetat med Jungfruhamnen och Jungfruhamn är Noel Broadbent. Genom lavdatering och beräkningar av landhöjningen har hamnens brukningstid daterats till 1490–1656. Den yttre muren i Jungfruhamnen utgör enligt Broadbent en bogårdsmur och tyder på att ett kapell funnits på platsen. När sedan hamnen grundats upp har både fiskeläge och kapell flyttats till sitt nuvarande läge vid Bjuröklubb, ett par kilometer norrut, där enligt historiska källor ett kapell uppfördes 1658. (Broadbent 1989a.)

Vore Jungfruhamn det Bjuröklubb som den mycket kyrkliga Olaus Magnus så detaljerat beskriver vid tidigt 1500-tal ligger det nära till hands att tycka att han även borde ha omnämnt ett kapell om ett sådant funnits på den plats han besökte. Snarare bör Jungfruhamnen istället betraktas som en ödekyrkogård – den stora stenvallen påminner om en bogårdsmur, men behöver inte för den skull ha omgärdat ett kapell. Bogårdsmurens primära funktion var att omgärda ett område med vigd jord. På andra håll, i Syd- och Mellansverige (Lundström 1981, 1983, Norman 1989) samt på finska sidan av Kvarken, är pest- och kolerakyrkogårdar samt begravningsplatser för omkomna fartygsbesättningar kända och de uppvisar stora likheter med Jungfruhamnen (Ehnholm 1944, Sjöberg 1925). Vad som närmare borde undersökas är området innanför bogårdsmuren. Enligt lokalbefolkningen påträffades där så sent som vid sekelskiftet "människoben".

I diskussionen om ett eventuellt medeltida fiskeläge har hela tiden de faktiska fornlämningarna knutna till fisket saknats. Det som varit känt är tomtningar daterade till järnålder och använda vid säljakt (Broadbent 1989a). Vid 1992 års fornminnesinventering påträffades i anslutning till den uppgrundade "jungfruhamnsviken" ett 5-tal lokaler med pga kraftig övertorvning svårtolkade lämningar närmast liknande tomtningar, samt stensamlingar belägna på nivåer från ca 10–15 m ö.h. Sannolikt bör de i detta sammanhang tolkas som lämningar efter någon form av maritim näring och kan kanske på sikt sprida ljus över den så omskrivna Jungfrugraven.

Frågan kvarstår dock om det verkligen var denna lokal som Olaus Magnus så målande beskrev vid sitt besök 1519, en allvarlig konkurrent till Jungfruhamn påträffades nämligen vid den fornminnesinventering som 1992 genomfördes i Lövångers socken. På västra sidan av själva Bjuröklubb, i branten ovanför gamla lotshamnen på 5–10 m ö.h., påträffades ett ca 240 m långt område med en stor mängd lämningar, bl.a. stenugnar och stenröjda och tilljämnade terrassliknande ytor. Från den ena som närmast är att likna vid en hamnterrass, löper ett 15-tal stenröjda gångstigar upp från den forna stranden, mot området med de tilljämnade ytorna. Tänkbart är att dessa ytor i

dag utgör de synbara lämningarna efter fiskarnas/köpmännens bodar. Uppskattningsvis befinner sig hamnterrassen strax över 5-meterskurvan, vilket med hjälp av landhöjningen förflyttar dess användningstid till medeltidens slut. Topografiskt stämmer denna plats mycket bättre överens med Olaus Magnus beskrivning än Jungfruhamnen. I fråga om skydd och djup har den också större kvaliteter, speciellt med tanke på Magnus beskrivning att en del av fis-

Fig. 3. Antal registrerade tomtningar från historisk tid (nivåer mellan 0–10 m ö.h.) i varje socken. Den övre siffran anger antal tomtningar, den nedre anger på hur många lokaler tomtningarna registrerats. Diagrammet är framtaget av förf. efter Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister.

ken försålde till fjärran länder och då möjligtvis skeppades på kölar som krävde större djup än den i övrigt långgrunda och flacka lövångerskusten kan ge. Inget utesluter dock att det vid medeltidens slut kan ha funnits två eller möjligtvis ännu fler fiskelägen inom bjuröklubbsområdet, där Jungfruhamnen utgjort en av dessa. Kanske skall man tolka 1992 års funna lämningar som den centrala utskeppningsplatsen för dessa! Om så varit fallet öppnar sig en mycket intressant frågeställning i diskussionen kring Övre Norrlands medeltid och det är frågan om organisationen bakom denna centrala utskeppningshamn/marknadsplats.

Tomtningsfiskelägen och husgrundsfiskelägen

I diskussionen om fiskelägen är det viktigt att påpeka att det finns två olika typer av fiskelägeslämningar. Det ena karaktäriseras av tomtningar och båtlänningar, det andra av husgrunder, båtlänningar och gistgårdsrösen. Typerna kommer därför att benämnas tomtningsfiskeläge och husgrundsfiskeläge. När Haparanda skärgård inventerades 1988 konstaterades att majoriteten av alla

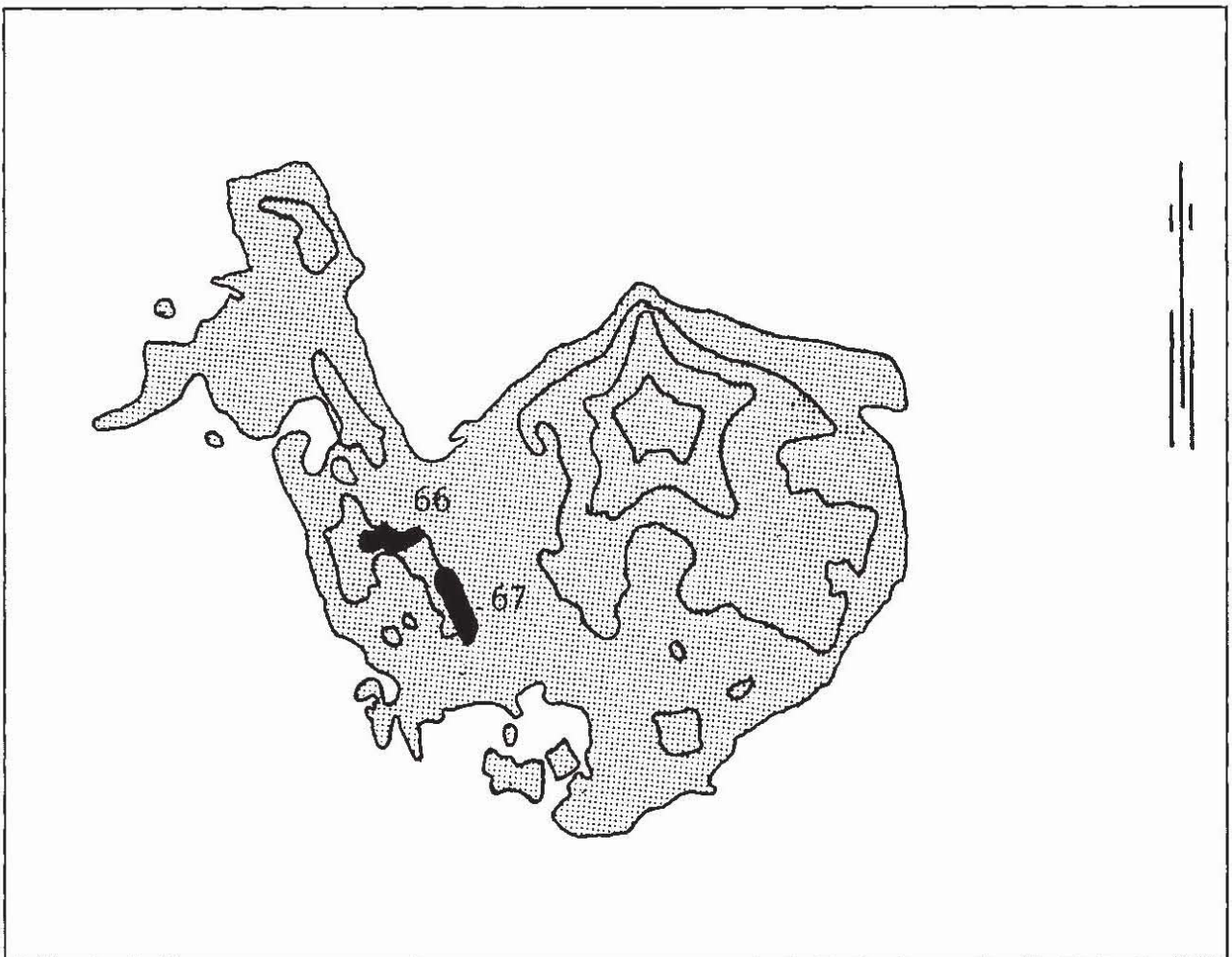

Fig. 4. Ön Skomakaren i Haparanda skärgård med inlagda höjdkurvor med 5 m ekvidistans. Fornlämningsområdena raä 66 och 67 ligger i väster med 100 m mellanrum.

fiskelägen utgjordes av tomtningsfiskelägen (40 av 62) och sett i ett större sammanhang, med västra Bottenviken som jämförelse, så framstår koncentrationen än mer tydligt. En klar gräns utgör Seskarö: väster därom dominerar husgrunds-fiskelägen, öster därom tomtningsfiskelägen (fig. 3). Frågan väcktes om vi i detta "finskinfluerade" område skulle söka förklaringen i skillnaden i etnicitet och/eller i tid. För att komma någon vart med problemet söktes en lokal där samtliga typer fanns representerade och den lokalen återfanns på ön Skomakaren.

Skomakaren är en av de största öarna i Haparanda skärgård. För ca 200 år sedan delades ön av ett ca 100 meter brett sund. Det är vid det uppgrundade

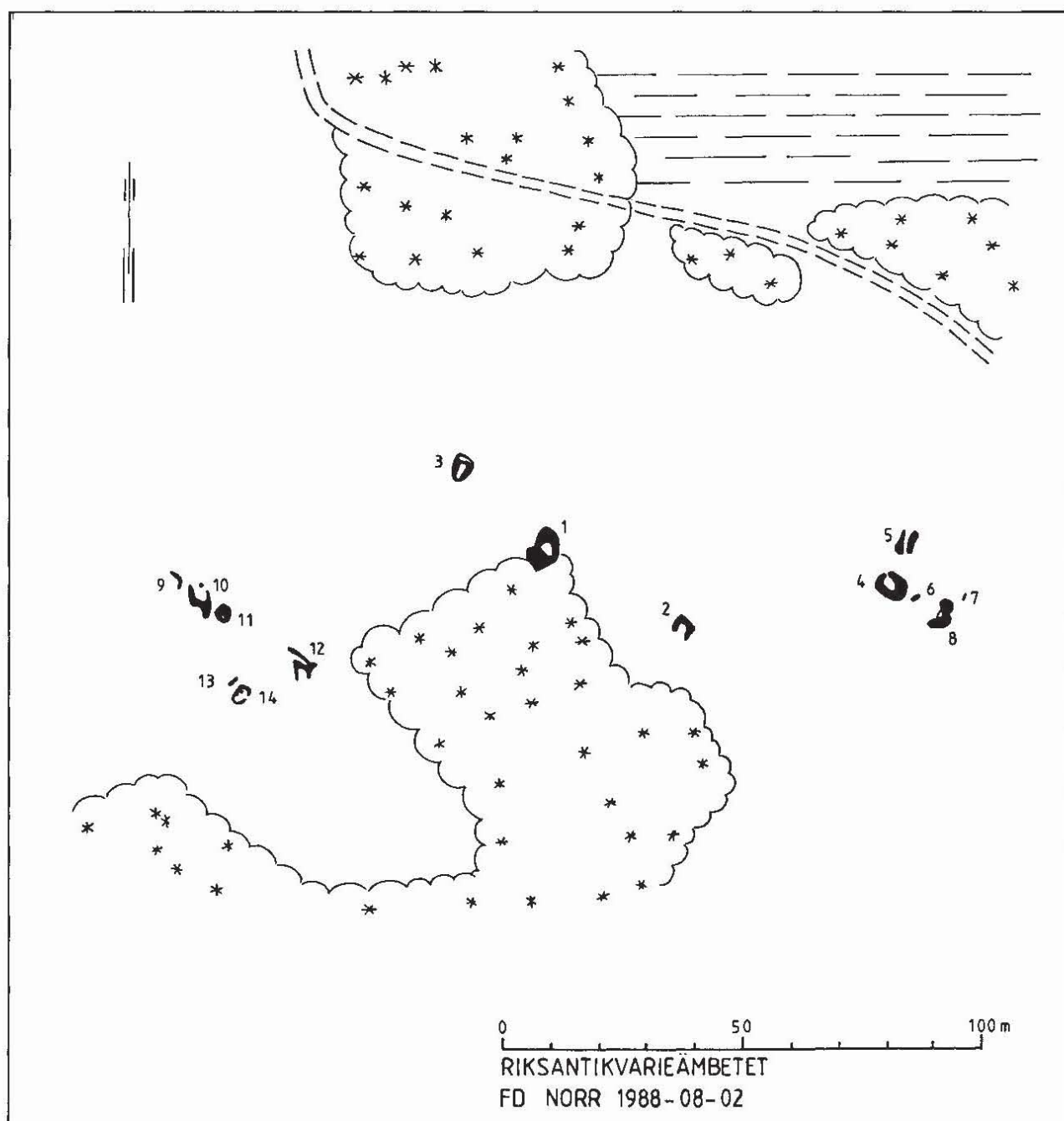

Fig. 5. Fornlämningsområdet raä 66 på ön Skomakaren (se fig. 4). Stjärnorna markerar skog, fornlämningarna ligger nu på ett hygge. Nr 1–4, 10, 12 och 14 är tomtningar, nr 5 båtlaning, nr 8 och 11 förråd (?), nr 6–7, 9 och 13 är stensamlingar. Kartan är upprättad av förf.

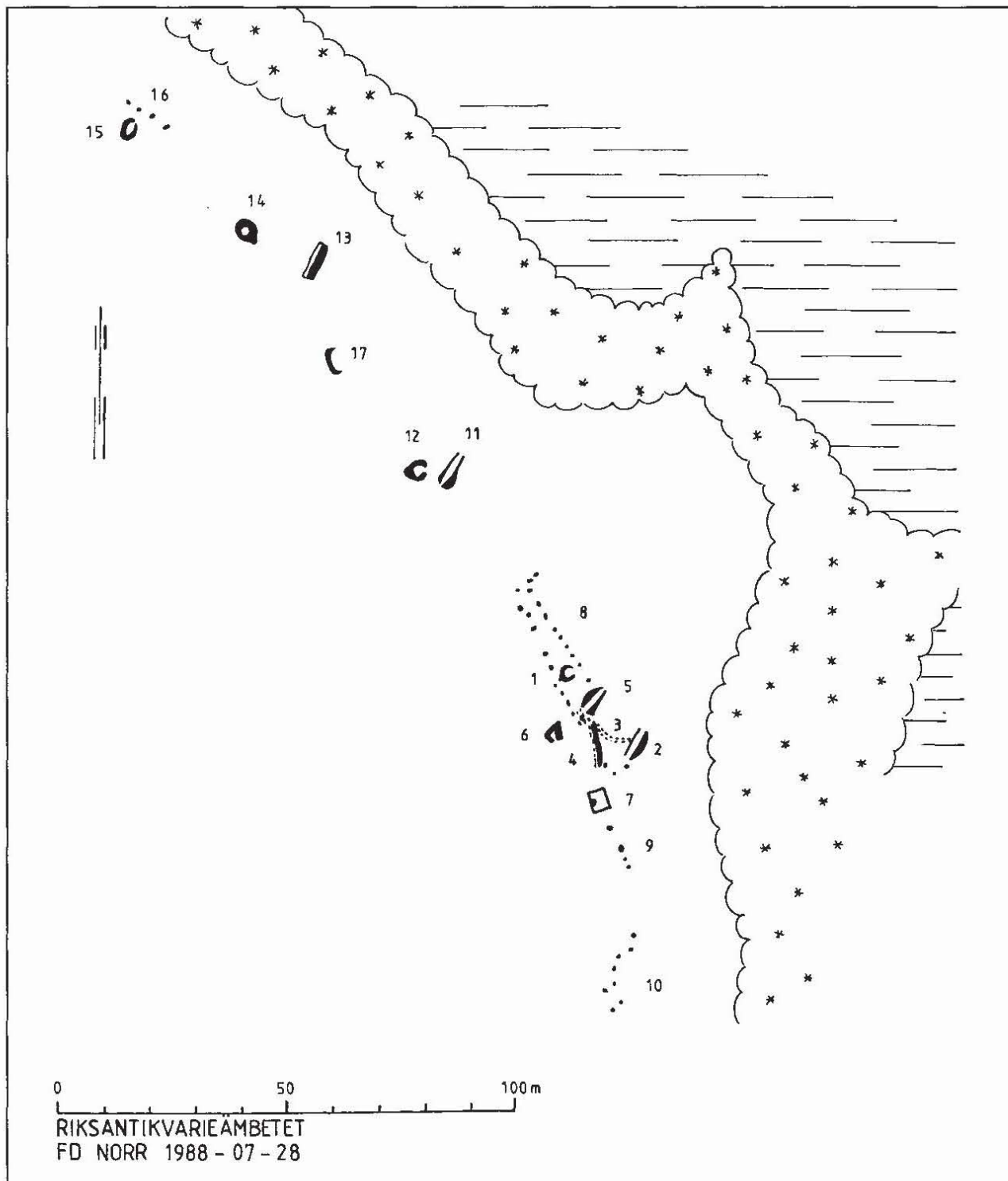

Fig. 6. Fornlämningsområdet raä 67 på ön Skomakaren (se fig. 4). Stjärnorna markerar skog, fornlämningarna ligger nu på ett hygge. Nr 1, 6, 12, 14–15 och 17 är tomtningar, nr 7 husgrund, nr 2, 5, 11 och 13 är båtlänningar, nr 8–10 och 16 gistgårdar, nr 3–4 är stenröjda gångstigar. Kartan är upprättad av förf.

sundet, på den västliga "ön", som fiskelägeslämningarna återfinns (fig. 4). Kännetecknande för de två områdena, raä 66 och 67 Nedertorneå socken, är det parförhållande som råder mellan bebyggelselämningen tomtning+båtlänning eller husgrund+båtlänning (fig. 5–6). Det är således möjligt att genom båtlänningen datera tillhörande bostadslämning. I det norra området raä 66

finns uteslutande tomtningar, i de flesta fall belägna i anslutning till en naturhamn, men i ett fall med en båtlänning. I raä 67 finns tre tomtningar kombinerade med båtlänningar samt en husgrund kombinerad med båtlänning. Intressant är att det vid den sista kombinationen uppträder en gistgård, sådan saknas på de andra platserna.

Båtlänningarna höjdvägdes och daterades. Dateringen visade att kombinationen tomtning+båtlänning härrör från 1500-tal, medan husgrund+båtlänning+gistgård härrör från 1600-tal (se tab. 1).

Tabell 1. I tabellen anges den högsta och lägsta höjden över havet för fem båtlänningar på ön Skomakaren. Som utgångspunkt för dateringen har använts nedre måttet för båtlänningarnas översta tredjedel, eftersom sannolikt två tredjedelar av båtlänningarna låg under vattnet då de var i bruk. Landhöjningen i detta område är 8,6 mm/år (Landström 1985:9). Fyra värden ligger väl samlade mot mitten av 1500-talet, det femte ligger ett stycke in på 1600-talet.

Anläggning	Högsta höjd m ö.h.	Lägsta höjd m ö.h.	1/3 värde	År
raä 67:2	3,47	2,23	ca 3,04	1621
raä 67:5	3,97	3,18	ca 3,78	1550
raä 67:11	4,24	3,23	ca 3,98	1526
raä 67:13	4,21	2,90	ca 3,93	1530
raä 66:5	3,88	3,35	ca 3,72	1556

Även den österbottniska skärgården tycks vara rik på tomtningar av ovan beskrivna typ. Där har de satts i samband med 1500-talets strömmingsfiske som idkades 2–3 veckor under högsommaren. Under 1600-talet anses de ha ersatts av fiskestugor (Sjöberg 1925, Smeds 1925, Westman 1957).

Frågan om gistgårdars ålder har också behandlats av en finsk forskare som menar att dessa ändrat utseende genom tiderna (Vainio 1983). Den i västra Bottenviken så traditionella gistgården med gistgårdsrösen i flera långa, parallella rader, tycks i området från Åland upp till Pori i Finland som äldst kunna föras till 1600-talet. Denna torkmetod, att hänga upp skötarna på torkställningar, föregicks sannolikt av metoder som inte behövde lämna några spår efter sig. Näten kunde helt enkelt bredas ut på stenstränder och klippor.

Undersökningen på Skomakaren tyder på att fiskelägena i norra Bottenviken genomgår en förändring på 1600-talet, då den enkla tomtningen ersätts av fiskestugan och då omfattande torkställningar för näten börjar anläggas. Detta kan ha sin förklaring i fiskets ökande betydelse – det bedrevs i större omfattning – vilket krävde ett ändrat redskapsskick. Varför tomtningsfiskelägena dominerar just i detta område av Sverige får sannolikt sin förklaring i skillnader i kulturell tillhörighet. Kulturgränsen, som utgörs av Sangisälven

endast någon mil därifrån, skiljer ju "svensk" från "finsk", så varför skulle inte dessa skillnader också återspegla sig i skärgårdens fornlämningar? I diskussionen om hur tidiga bottniska fiskelägen kan ha sett ut och vilka spår de kan ha lämnat efter sig har Skomakaren fört oss en bit på traven. Äldre fiskelägen kan ha sett annorlunda ut än de vi i dag känner lämningarna från. Ett medeltida fiske kan nog knappast uteslutas, men om detta var av ringa omfattning så är kanske inte okulärt skönjbara fiskelägeslämningar att förvänta. Fisket kan ju också ha bedrivits närmare fastlandet och hemmet, på nu helt uppgrundade fiskegrund, varför inga fiskelägen behövdes.

Stora Fjäderägg

Ytterligare ett karterat fiskeläge kan användas i diskussionen om tomtningsfiskelägen utgör en äldre fas av säsongsfiskelägen, och det är Stora Fjäderägg i Holmöns socken, Västerbotten. Stora Fjäderägg är mest känd för sina tomtningar från järnåldern, men på öns södra sida finns omfattande fiskelägeslämningar av betydligt senare dato. Tomtningslokalen har undersökts av Noel Broadbent och det största fiskeläget har också daterats (fig. 7). Öster om den uppgrundade naturhamnen (fig. 7:A) ligger den iögonfallande stora gistgården, på karteringen framträdande som flera parallella streck i öst-västlig riktning (fig. 7:B). Mitt i gistgården har en båk av natursten byggts. Båkens placering mitt i gistgården tyder på att den är yngre än fiskeläget. Vid karteringstillfället hade inga husgrunder registrerats, men vid en senare exkursion tillsammans med Broadbent konstaterades att platsen mellan naturhamnen och gistgården uppvisade starka indikationer på bebyggelselämningar. Marken var beväxt med enbuskar och andra kvävekrävande växter. Att syllstenar tycks saknas kan troligtvis förklaras med att de återanvänts i den tidigare omnämnda båken. Flera av stenarna i båken är mycket "syllstenslika". Fiskeläget uppvisar sålunda en mycket traditionell struktur.

Strax norr om naturhamnen finns några tomtningar och en gistgård registrerade (fig. 7:C). Belägenheten ovanför det första fiskeläget innebär att tomtningsfiskeläget är äldre. Tack vare de höjdavvägda strandlinjerna bör båda fiskelägena kunna dateras. Broadbent har i sin datering av det stora fiskeläget använt sig av en "grund", ¹⁴C-daterad till 1528–1633 (fig. 7:D), en labyrint lavdaterad till 1525–1595 (fig. 7:E) och en strandvall i naturhamnens mynning. Då strandvallens höjd över havet mäter 3,57 m anser Broadbent att hamnen avsnörts från havet ca 1600 och med hänsyn till "grunden" och labyrinten borde därför fiskeläget vara från 1500-talet (Broadbent 1989a).

Första dateringsunderlaget, "grunden", kan dock inte användas för datering då den inte har något rumsligt samband med fiskeläget. Grunderna efter

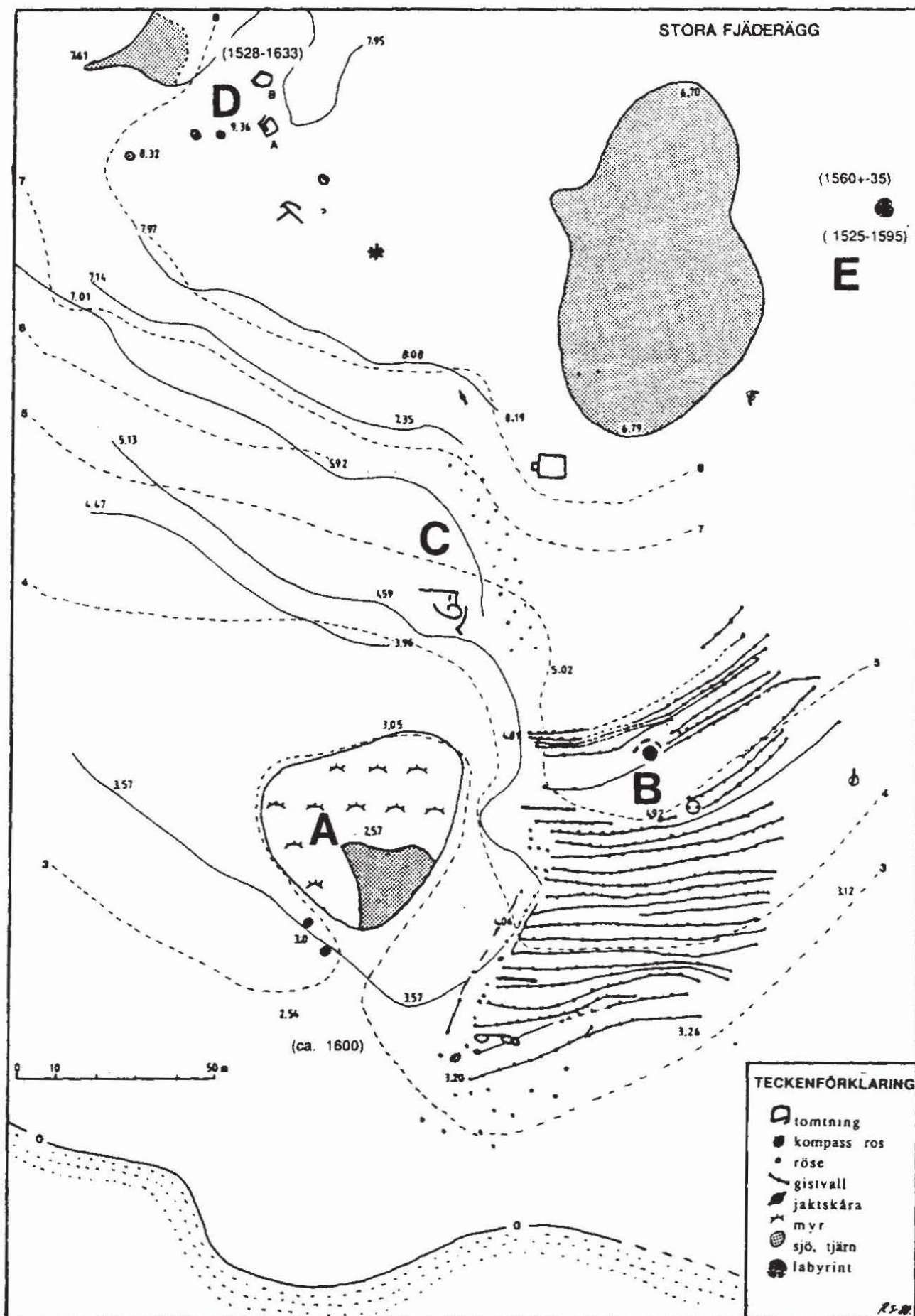

Fig. 7. Lämningar efter fiskelägen på Stora Fjäderägg, en ö nordöst om Holmön utanför Umeå. A) Tidigare naturhamn. B) Husgrunder och stor gistgård. C) Några tomtningar och en gistgård. D) "Grund", ^{14}C -daterad till 1528–1633. E) Labyrinth, lavdaterad till 1525–1595. Kartan efter Broadbent 1989: 20, Karta 2.

bebyggelse är alltid belägna i fiskeläget, ej utanför. Labyrinter visar utan tvekan klara samband med fiskelägen, men borde inte fiskeläget användas för att datera labyrinten och inte tvärtom? Fiskelägena är ju alltid strandbundna.

Med största sannolikhet uppstod fiskeläget kring den goda naturhamnen. Hamnen var en förutsättning för dess existens. Av karteringen framgår att hamnens strandlinje ligger 3,05 m ö.h. och hamnens botten 2,57 m ö.h. Dessa fakta innebär att fiskeläget är yngre än Broadbent anser. Av höjden över havet att döma var hamnen fullt utbildad vid 1600-talets mitt, och grundades upp under första delen av 1700-talet. Den strandvall som löper tvärs över hamnens mynning bör inte användas för en datering, då sådan kan bildas vid en enda storm. Dateringen av hamnens uppgrundning skall göras med säkerhetsmarginal, eftersom uppgrundningen på slutet går väldigt snabbt.

För att återgå till det högre belägna tomtningsfiskeläget så bör det kunna dateras efter den strandlinje som avvägs till 3,96 m ö.h., dvs. till ca mitten av 1500-talet. Stora Fjäderägg uppvisar liksom Skomakaren en äldre fas med ett tomtningsfiskeläge från 1500-tal och ett husgrunds-fiskeläge från tidigast mitten av 1600-tal. Vad som gör saken än mer gemensam är det historiska belägget att det var "finnar" som fiskade på grunden kring ön, likaså skall det ha varit finnar som uppfört det nu rivna kapellet.

Husgrund och tomtning: definitioner

I den bottniska skärgården finns det således två typer av byggnadslämningar knutna till fisket – husgrunder och tomtningar. Utökas näringsfånget till att även omfatta säljakt krävs ytterligare en indelning och då av tomtningarna. De fiskelägestomtningar som hittills beskrivits kan klart särskiljas från tomtningar använda vid säljakt. De fåtaliga undersökningar som gjorts visar att fiskelägestomtningar är historiska, medan de andra är förhistoriska. Vi kommer därför härefter att tala om historiska och förhistoriska tomtningar.

Den helhetsbild över skärgårdens fornlämningar som tidigare saknats har medfört en viss inkonsekvens i hur begreppet tomtning använts i förhållande till husgrund. Ibland har termerna använts synonymt, ibland mer eller mindre godtyckligt. En naturlig följd har blivit att frågan väckts om vad som egentligen skiljer tomtningen från en husgrund (Nilsson 1988).

Husgrunden efter fiskestugan är symmetrisk, vanligen rektangulär och mellan 5x4 och 7x5 m stor. Grunden består av en vall, ca 2–5 dm bred, 2–3 dm hög och utgörs av omkring 2–4 dm stora stenar som oftast lagts i en rad. I ena hörnet finns en spismursrest av natursten eller tegel. Utrymmet innanför vällen består av den naturliga markytan.

Tomtningen är inte lika lätt att beskriva, eftersom termen innefattar mer varierande lämningar. De kriterier som är gemensamma för tomtningar är att de varierar i formen från närmast rektangulära (förhistoriska tomtningar) till asymmetriskt runda, ovala etc. (historiska tomtningar). Tomtningen består av en vall av natursten som är 0,5–2 m bred, 0,2–1 m hög av 0,1–1 m stora stenar och ibland ingår också jordfasta block. Vallen har ofta en öppning och innesluter ett stenröjt bottenplan, försänkt intill 3 dm, där det finns spår av en form av härd bestående av enstaka skärvstenar.

Skillnaden mellan husgrunder och tomtningar kan sammanfattas i att

- tomtningen i förhållande till husgrunden är oregelbunden i formen
- tomtningens vall i allmänhet består av i storlek osorterade stenar, husgrundens av sorterade
- tomtningens vall är mäktigare än husgrundens
- tomtningen har en enkel härd direkt på marken, husgrunden en spismursrest
- tomtningen har ett stenröjt bottenplan, husgrunden ett opåverkat bottenplan.

Tolkningen och slutsatsen blir att i en tomtning har den naturliga markytan nyttjats som boendeyta. Vallen har utgjort en *yttre* begränsning – en del av en vägg. Husgrunden har däremot haft ett golv som boendeyta, vallen har utgjort en *nedre* begränsning – en grund.

Historiska tomtningar

Historiska tomtningar återfinns på moränmarker på nivåer mellan ca 2 och 10 m ö.h. i hela Bottenviken, men framförallt i Haparanda skärgård. Av de totalt 217 som fanns registrerade i och med 1988 års inventering är 125 belägna i Nedertorneå socken. Nedertorneå är dock en mycket liten del av området. Den samlade mängden historiska tomtningar i Nedertorneå socken visar på fem huvudtyper, vilka sannolikt får sin förklaring i skillnader i funktion och respektive plats naturliga beskaffenhet (fig. 8).

Som tidigare nämnts har dessa tomtningar använts vid strömmingsfiske och är därför belägna i karaktäristiska fiskeläges-lägen. För att kunna lämna respektive anlända en strand måste landningsplatsen vara skyddad – det är ju sällan havet är kavlugnt. Fiskelägen återfinns därför vid smala sund, på öarnas läsidor i väst-norrlägen, vid naturhamnar som djupa vikar eller så har

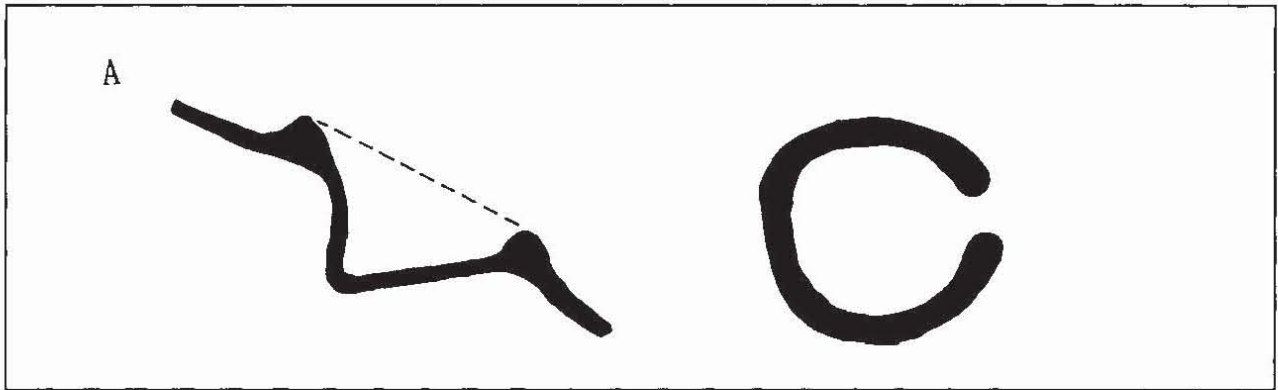
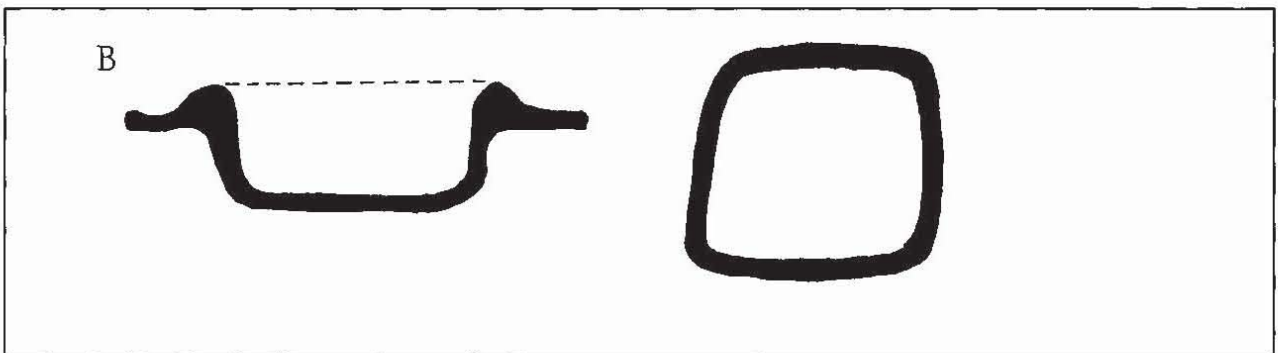
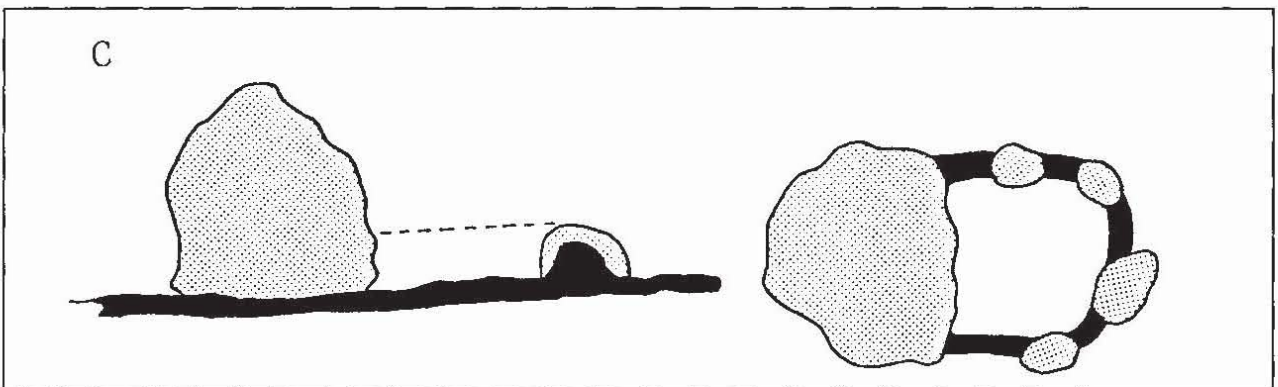

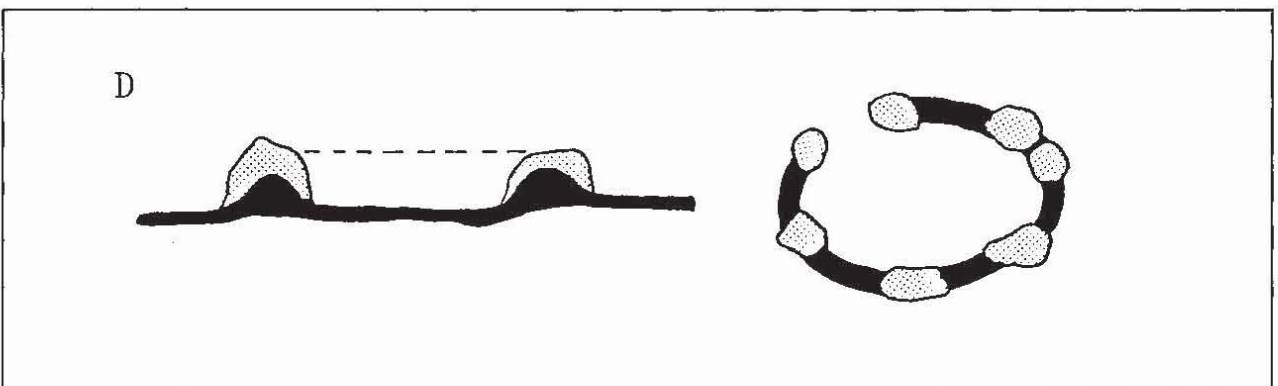
Fig. 8. Tomtningarna i Nedertorneå socken kan delas in i fem huvudtyper:
 a) Suterrängtomtning, belägen i slutning av klapperstensfält. Till vänster profil, till höger tomtningen ovanifrån.

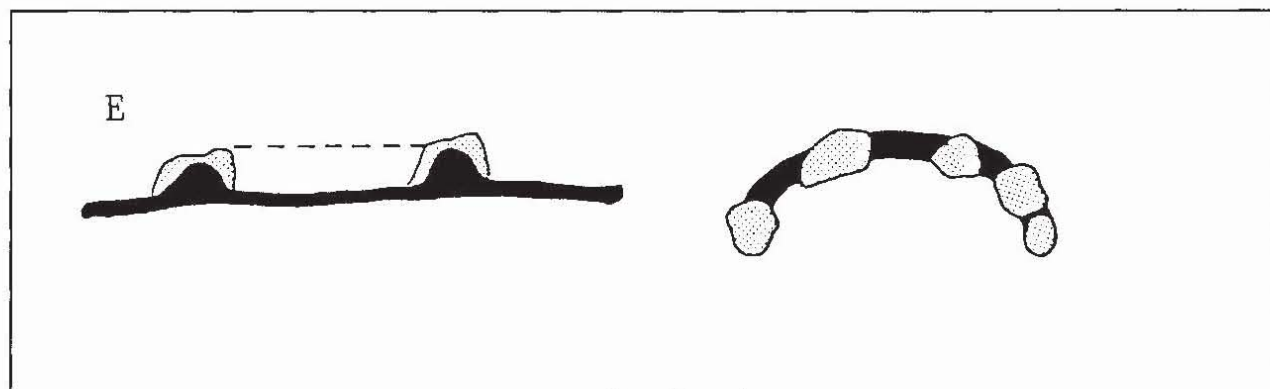
b) Groptomtning, där nedre delen av väggarna erhållits genom att tomtningen grävts ner.

c) Blockväggstomtning, där ett dominerande block utgör en stor del av tomtningens vägg. Mellan de jordfasta blocken (grått) har man lagt sten (svart).

d) Blocktomtning, där jordfasta block (grått) nyttjats i väggarna och sten (svart) påförts däremellan.

e) Bakvall, en halvcirkelformad stenvall har utgjort stöd för ett tillfälligt vindskydd. Mellan de jordfasta blocken (grått) har sten påförts (svart).

"konstgjorda hamnar" anlagts, dvs båtlänningar. Fiskelägen har aldrig anlagts vid öppna, sydligt orienterade stränder.

Förhistoriska tomtningar

De förhistoriska tomtningarna återfinns inte vid hamnlägen och ej heller tillsammans med båtlänningar. De ligger i allmänhet på nivåer från ca 10–20 m ö.h. på klapperstensfält som sluttar svagt mot sydöst-öst på då "raka" stränder. De är alltså vända ut mot det öppna havet och mycket utsatta för blåst. Goda exempellokaler på förhistoriska tomtningar är Stor-Rebben, Grundskataräften, Stora Fjäderägg och Snöan, den första i Norrbotten, övriga i Västerbotten.

Under senare år har dessa tomtningslokaler undersökts av Noel Broadbent inom det tvärvetenskapliga projektet "Säljägarkulturer i det bottniska området" vid Centret för arktisk kulturforskning, CAK (nu Center för arktisk forskning, CARK). Lokalerna uppvisar stora likheter i fråga om geografisk belägenhet och terrängmässigt lägesval. Samtliga återfinns på skärgårdens yttersta öar – öster därom finns endast hav.

Broadbent menar att tomtningarna på ovannämnda lokaler använts på hösten för fångst av vikaresäl med nät. Brända ben i tomtningarnas härdar är bl. a. från vikaresäl (Broadbent 1988, 1989). Det studium av 1500- och 1600-talets sälskattelängder från Väster- och Österbotten som gjorts av R. Kvist, CAK, visar att bönderna i Västerbotten bedrev höstfiske av vikaresäl, framförallt med hjälp av nät. I Österbotten skattade allmogen framförallt för säl erhållen genom olika typer av isjakt (Kvist 1987).

Tomtningarna har daterats genom kolprover från 17 härdar. 12 prover ger en datering till yngre järnålder, 5 till folkvandringstid/vendeltid. Broadbent anser att tomtningarna inte använts efter 1300 (Broadbent 1989b).

Att föremålet för jakten varit vikaresälen är att förvänta i detta område, då det under en stor del av året utgör vikarens hemvist. Den stora frågan är när,

var och hur detta djur var lämpligast att jaga? Att man i alla tider under givna fångstperioder sökt sig till optimala fångst-/jaktplatser måste anses som givet.

För att återgå till sälskattelängderna så framgår att nätfångst av vikaresäl gav betydligt mindre i utbyte än det som närmast kan rubriceras isjakt. Fälan, den rörliga isjakten med båt bland isarna i Bottenhavet efter gråsäl, i Bottenviken och Kvarken efter vikaresäl (och gråsäl), var den jakt som gav mest, men som också engagerade flest människor (Kvist 1987). Fälan togs inte upp i Västerbotten förrän under 1700-talet.

Vikaresälen föder sina kutar på Bottenvikens och Kvarkens isar från mars till mitten av april, dvs. under vårvintern. Vid denna tid är västliga vindar förhärskande. Det medför att det varje år vid denna tid uppstår en ränna mellan den landfasta isen och drivisen. Denna ränna är känd under namnet landvredet. I gynnsamma fall sträcker sig landvredet från Holmöarna upp till Norrbotten skärgård. Ingenstans går det så nära land som vid Grundskataräften i Västerbotten. Landvredet har liknats vid en säljägarnas "E4:a", som förde säl-

jägarna mellan sälisarna, men landvredet var framförallt ett mycket gott jaktpass i sig (Gustafsson 1971, 1989, Brännström 1934).

Vikaresälen fångades också om hösten och då framförallt med nät. I slutet av september vände den inomskärs för att äta löja och sik (Lindgren 1922, Olofsson 1933). Stora fiskstim kunde finnas i "sälhamnar" – trånga vikar eller små flader förenade med havet endast genom en trång passage. Också efter hårt väder gick vikaren in i vikar och sund för att vila på stränderna, liksom på sälstenar. Det var i dessa sammanhang sälnäten användes, för att spärra av passager och stänga av reträttvägar (Ödman 1784, Andersson 1945).

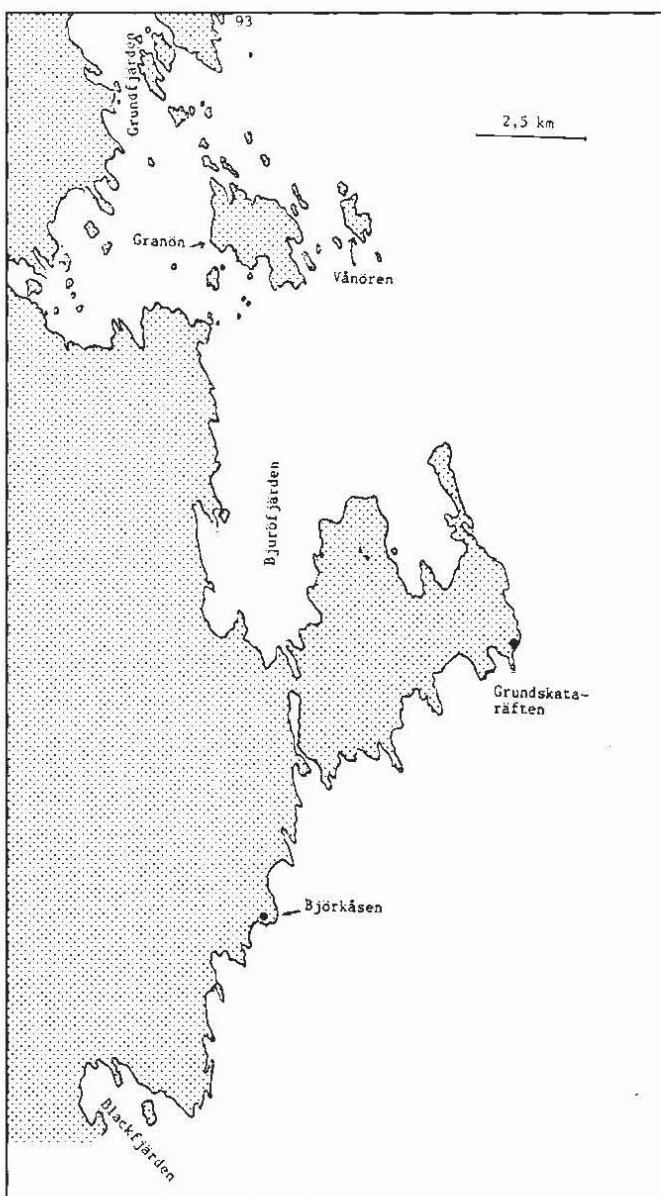

Fig. 9. Säl-fiskeplatser namngivna i 1559 års säl-fiskeregister för Lövsångers socken. Landkonturen är ritad efter 5-meterskurvan.

Ett bra exempel på fångstgeografiska skillnader vid nätfångst och isjakt är Lövångers socken, där också Grundskataräften är belägen. I 1559 års sälfiskeregister framgår att nätfångst bedrevs vid Bjuröfjärden, Granön, Björkåsen, Vånören, Pålsholmen och Blackefjärden (fig. 9). Nätfångsten skedde alltså i vad som närmast kan rubriceras som en innerskärgård, i de områden dit vikaresälen sökte sig under hösten. Dessa platser är också kända som gamla fiskelägen. Sannolikt nyttjades de befintliga fiskelägena vid sälfisket, det var ju i stort sett samma betingelser som styrde de två näringsfängen. Till fisken drogs sälen, men också människan, så sannolikt bedrevs höstfisket och sälfisket parallellt.

Vad som kan utläsas av 1500-talets sälfiskeregister och av sälens beteende om hösten är var höstfisket av vikare bedrevs. Vad visar då en rekonstruerad vikingatida strandlinje om förhållandet mellan tomtningarna på Grundskataräften och de hypotetiska sälfiskeplatserna? – Jo, att det inte finns något samband mellan dessa platser. De hypotetiska sälfiskeplatserna återfinns på ett avstånd av ca 5–15 km, enkel väg, från Grundskataräften – en orimlig sträcka att färdas varje gång näten skulle vittjas (fig. 10). Tomtningarna kan därför inte förklaras med ett sälfiske om hösten, Grundskataräften ligger fel för det.

Tomtningslokalen ligger däremot rätt i förhållande till landvredet. Ingenstans i hela Västerbotten går landvredet så nära land som vid Grundskataräften. Lägesvalet talar för ett användande under vårvintern, från mars t.o.m. april, då landvredet stod öppet och vikaresäl fanns att tillgå. Tomtningarnas läge i sydöst-östsluttningar får också då sin förklaring. Dels var de vända mot det håll varifrån de brukades – från landvredet, dels låg de i skydd från de förhärskande västvindarna – i "solsluttningar".

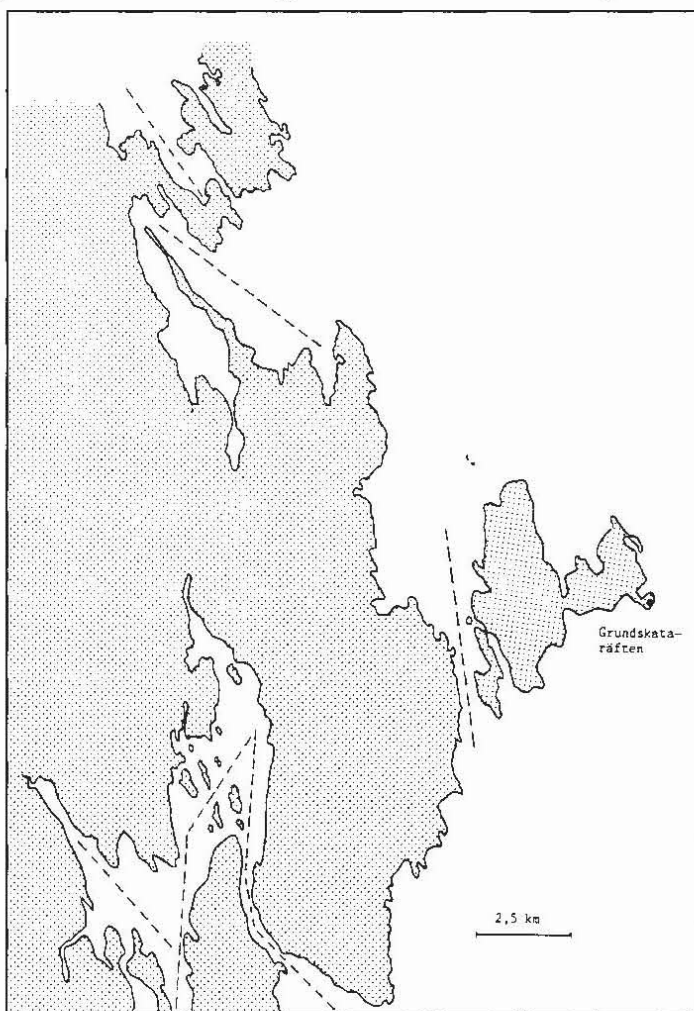
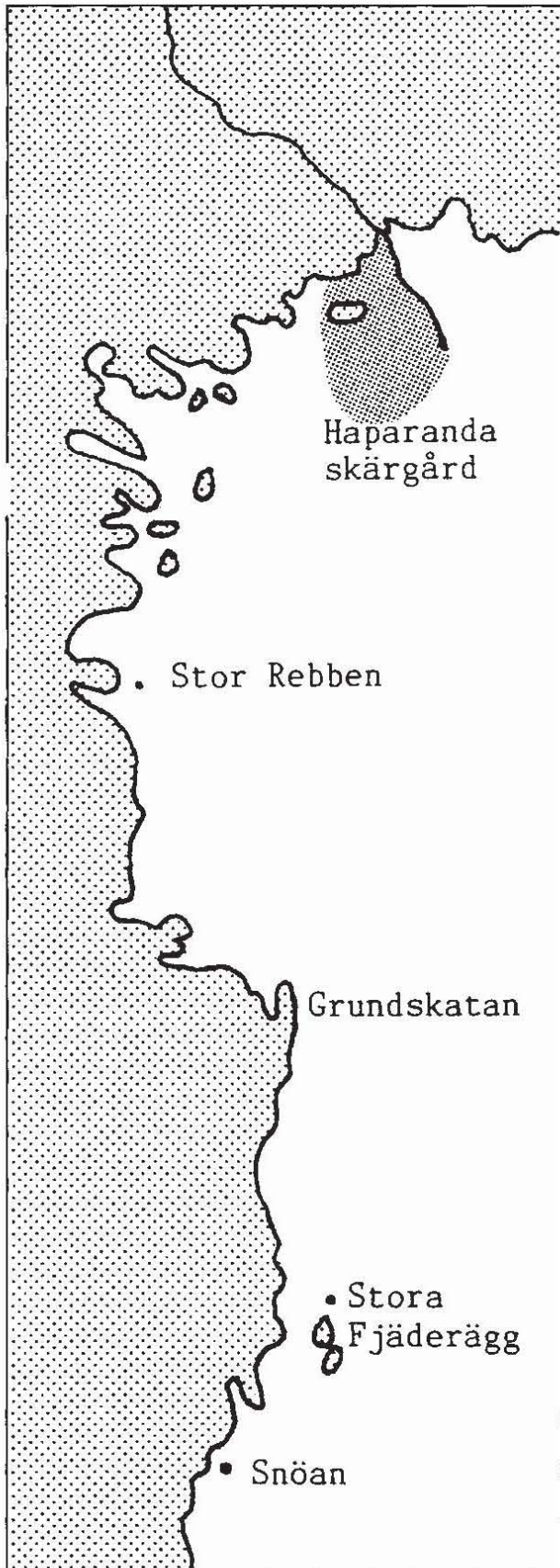

Fig. 10. Tänkbara sälfiskevatten längs den vikingatida kustlinjen i området vid Grundskataräften. Landkonturen är ritad efter 10-meterskurvan. Läget tyder inte på sälfiske om hösten utan på vårvinterjakt vid landvredet och den landfasta isen.

Samtliga tidigare nämnda tomtningslokaler är närmast identiska och visar på en tydligt strävan att komma så långt ut i skärgården som möjligt – så nära landvredet som möjligt.

Stor-Rebben, Grundskataräften, Stora Fjäderägg och Snöan (fig. 11) bör således inte betraktas som fiskelägen för vikaresäl om hösten, utan som bas-

läger för en vårvinterjakt vid landvredet och den landfasta isen – brädden. Sannolik har dessa lokaler nyttjats av vad som under historisk tid kallades bräddlöpare och hemspringare. I Österbotten avser benämningen hemspringare de män som höll till i den yttersta skärgården för att jaga säl under dagsturer (Söderholm 1989).

En intressant följdfråga blir vilka som kan tänkas ha utnyttjat säljaktslägren. De metoder som användes innan skjutvapnen blev allmänna på 1600-talet (Bonns/Gustafsson 1989) byggde på gamla traditioner med stora kunskaper om sälens beteende i olika situationer (Olofsson/Lindström 1990). De första skrivna källorna som rör säljakten, 1500-talets sälskattelängder, berättar att det endast var österbottningarna som ägnade sig åt isjakt av olika former. Fälan togs inte upp i Västerbotten förrän på 1700-talet och då efter österbottniskt mönster.

En annan viktig fråga är varför säljaktslägren övergavs. Mycket tyder på att de ej brukats efter 1300 (Broadbent 1989b). Från andra håll har teorier framförts att fälan torde ha sina rötter i

Fig. 11. Stor-Rebben, Grundskataräften, Stora Fjäderägg och Snöan bör betraktas som basläger för vårvinterjakt vid landvredet och den landfasta isen. Det streckade området är Haparanda skärgård som gett uppsatsens referensmaterial

medeltid (Bonns 1989). Ersatte fälan, den rörliga isjakten, den lägesbaserade isjakten?

En fortsatt forskning kring fiskelägen och säljakslokaler kan med utgångspunkt från gällande historiska och arkeologiska källäge finna nya vägar genom följande hypoteser:

- Säljaktslägren etableras under senare delen av järnåldern, av folk från östra sidan av Bottenviken. Jakten sker för avsalu, antingen direkt eller indirekt, av tran och skinn/hudar och är inriktad på den blomstrande skinnhandeln kring Ladoga, men framförallt Novgorod.
- Handeln består till medeltidens mitt då den hämmas av att handelsvägarna avskärs genom de svenska korstågen samt av att Novgorod genom Hansan kan köpa billigt tran.
- En annan bidragande orsak till att säljaktslägren överges kan vara att den svenska Kronan efter Nöteborgsfreden ivrade för att befolka övre Norrland med svenskar. Med eller utan Kronans godkännande kan de nya kolonisterna ha stävjat besöken av den västerbottniska kusten. Österbottningarna övergick då till den icke lägesbaserade fälan.
- På grund av den katolska fastan och städernas uppkomst under medeltiden uppstår ett ökat behov av fisk, vilket leder till ett exportfiske. Fisket kan också ses som en ersättning för den vikande sälproduktsmarknaden.

En fördjupad studie av maritima lämningar på *båda* sidor av Bottenviken skulle i ett vidare perspektiv, kunna ge viktiga pusselbitar i forskningen kring de medeltida näringarna fiske och säljakt i Bottenviken. Det skulle också kunna ge nya infallsvinklar i problemen kring övre Norrlands kolonisation.

LITTERATUR

- Andersson, S. 1945. Fångst- och jaktmetoder vid sälfänge i den åländska skärgården. *Åländskt skärgårdsliv*, s. 154–203. Åbo.
- Bonns, B. 1989. Fälbåtar och fälmän. *Bottnisk kontakt IV Skellefteå 1988*, s. 47–57.
- Bonns, B. och Gustafsson, P. 1989. Säljaktforskningens nuvarande ståndpunkt. *Säljakt i Bottniska viken 1700–1950*. Bidrag till Malax historia II: 197–213. Vasa.
- Broadbent, N. 1988. Järnålderns och medeltidens säljägare i övre Norrlands kustland. *Arkeologi i norr* 1: 145–164.
- Broadbent, N. 1989a. Bjuröklubbs arkeologi. *Oknytt* 1989, nr 1–2: 15–23.
- Broadbent, N. 1989b. En kort redogörelse för nyligen erhållna ¹⁴C-dateringar från Bjuröklubb, Grundskatan, Stora Fjäderägg och Stor-Rebben i Västerbotten och Norrbotten. *Bottnisk kontakt IV i Skellefteå 1988*, s. 21–23.

- Brännström, E. 1934. Med säljägare ute på Bottenhavet. En skildring av de Norrbottniska fiskarnas jaktfärder. *Svenska kulturbilder*. Ny följd, b. 1:235–286. Stockholm.
- Ehnholm, G. 1944. Fisket under 1400- och 1500-talen i Kvarkens skärgård. *Budkavlen* 23: 116–132. Åbo.
- Gustafsson, P. 1971. Om västerbottnisk säljakt. *Västerbotten* 1971, h. 2: 66–105.
- Gustafsson, P. 1989. Du ska inte söka sälen – du ska söka isen. *Bottnisk kontakt IV Skellefteå 1988*, s. 38–47.
- Huggert, A. 1978. S:t Olofs hamn på Drakön, Kyrkesviken i Ulträ och Jungfruhamn på Bjurön. Baspunkter vid medeltidens segelled längs norrlandskusten. *Studier i norrländsk forntid*. Acta Bothniensia Occidentalis. Skrifter i västerbottnisk kulturhistoria 1: 77–93. Umeå.
- Kvist, R. 1987. *Säljfångsten i Österbotten och Västerbotten 1551–1610. En översikt och problemställning*. Centret för aktisk kulturforskning. Rapport 3. Umeå.
- Lindgren, H. 1922. Säljakten i Bottenhavet. *Norrboten* 1922:51–61.
- Landström, B. (red.) 1985. *Haparanda skärgård. Intryck från en exkursion sommaren 1985*. Länsstyrelsen i Norrbotten i samarbete med Umeå universitet. Stencil. Luleå.
- Lundström, P. 1976. Förhistoriska och medeltida hamnar – en undersökningsmodell. *Rapport. Maritimhistoriskt symposium. Luleå 1976*, s. 163–180.
- Lundström, P. 1981. Ett medeltida fiskeläge på Drakön – Sankt Olofs hamn. Skoglund, G. (red.), *Gårdar, borgar och hamnar i det äldsta Hälsingland*, s. 5–37. Umeå.
- Lundström, P. 1983. Främlingars hamn. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens årsbok 1983*: 140–146. Stockholm.
- Nilsson, A.-C. 1988. *Tomtningar från yngre järnålder utmed övre Norrlands kustland*. C-uppsats, Arkeologiska inst., Umeå universitet.
- Norman, P. 1989. Medeltida säsongsfiske i norra delen av Kalmarsund. *Bottnisk kontakt IV Skellefteå 1988*, s. 124–129.
- Olaus Magnus 1982 (1555). *Historia om de nordiska folken*. 2:a boken, 6:e kapitlet och 20:e boken, 4–7 kapitlet. Malmö.
- Olofsson, L. och Lindström, I. 1990. *Fiskelägen och tomtningar i västra Bottenvikens skärgård*. C-uppsats. Arkeologiska inst., Umeå universitet.
- Olofsson, O. 1933. Om vikaresälens, *Phoco hispida annelata*, storlek och föda m. m. *Fauna och flora*, h. 1.
- Sjöberg, H.R.A. 1925. *Livet bland Kvarkens söner och döttrar I–II*. Vasa.
- Smeds, H. 1935. *Malaxbygden*. Helsingfors.
- Steckzén, B. 1964. *Birkarlar och lappar. En studie i birkarlaväsendet, lappbefolkningen och skinnhandels historia*. Kungl. Vitterhet Historie och Antikvitets Akademiens historiska serie 9. Stockholm.
- Söderholm, E. 1989. Fälmän och hemspringare. *Säljakt i Bottniska viken 1700–1950*. Bidrag till Malax sockens historia II: 141–187. Vasa.
- Vainio, J. 1983. Selkämeren uokoäudoilla tavattavien kivirivien yhtes kalstuksen ja kalamajakulttuurin vaiheisiin. *Terra* 95/2: 103–107, med Summary.
- Westerdahl, C. 1989. *Norrlandsleden 1. Källor till det maritima kulturlandskapet*. Arkiv för Norrländsk hembygdsforskning XXIV 1988–89.
- Westman, T. 1957. Storskär, 1500-talets Kirkegårdsskär. *Österbotten* 1957. Vasa.
- Ödman, S. 1784. *Anmärkingar om Skiäl-Slägtet i Öster-Sjön*. Kungl. Vitterhets Historia och Antikvitets Akademien, Stockholm.